

Fornleifaskráning í Eyjafirði XVIII:

Fornleifar frá Skáldalæk í austanverðum Svarfaðardal, á Hámundarstaðahálsi og Árskógsströnd suður að Þorvaldsdal

Elín Ósk Hreiðarsdóttir

Fornleifastofnun Íslands
FS204-99094
Reykjavík
2003

Forsíðumynd er af nausti í landi Háls (Ey-181:016)

© *Fornleifastofnun Íslands*
Bárugötu 3
101 Reykjavík

Sími: 551 1033
Fax: 551 1047
Netfang: fsi@instarch.is

Efnisyfirlit

1. INNGANGUR	4
2. BYGGÐASAGA	6
3. FORNLEIFASKRÁ	15
EY-052 STÓRU-HÁMUNDARSTAÐIR	17
EY-053 KROSSAR	36
EY-054 LITLI-ÁRSKÓGUR	39
EY-055 BRATTAVELLIR	48
EY-066 HELLA	52
EY-067 LITLU-HÁMUNDARSTAÐIR.....	64
EY-100 HRÍ SAR.....	68
EY-178 SKÁLDALÆKUR	74
EY-179 HAMAR	78
EY-180 HAMARSKOT	83
EY-181 HÁLS	85
4. FORNLEIFAR OG BYGGÐ Í HÉRAÐI	98
BÆJARHÓLAR, BÆJARSTÆÐI OG BÝLI	100
ÚTIHÚS OG TÚNGARÐAR	102
TÚN OG KÁLGARÐAR	103
GARÐLÖG	104
ENJAR OG ÁVEITUR	105
VATNSBÓL	105
SVARÐARGRAFIR	106
KVÍAR, RÉTTIR OG STEKKIR	106
BEITARHÚS OG SEL	107
GERÐI	107
KUML OG KIRKJUGARÐAR	108
LEIÐIR	110
5. VERNDUN OG KYNNING MINJA Á SKRÁNINGARSVÆÐINU	111
HEIMILDASKRÁ	117

Viðauki

- Kort 1: Landamerki og helstu garðar á skráningarsvæðinu
- Kort 2: Fornleifar í landi Skáldalæks, Hamars og Hamarskots
- Kort 3: Fornleifar í landi Hrísa
- Kort 4: Fornleifar í landi Háls, suðurhluti
- Kort 5: Fornleifar í landi Háls, norðurhluti
- Kort 6: Fornleifar í landi Stóru-Hámundarstaða
- Kort 7: Fornleifar í landi Litlu-Hámundarstaða
- Kort 8: Fornleifar í landi Krossa
- Kort 9: Fornleifar í landi Hellu
- Kort 10: Fornleifar í landi Litla-Árskógar, suðurhluti
- Kort 11: Fornleifar í landi Litla-Árskógar, norðurhluti
- Kort 12: Fornleifar í landi Brattavalla

1. Inngangur

Sumarið 2002 fór fram fjórði og næstsíðasti áfangi aðalskráningar fornleifa í Dalvíkurbyggð. Þá skráði Fornleifastofnun Íslands 241 fornleifastað á 11 jörðum og hafa því samtals verið skráðar 1729 fornleifar á 88 jörðum í sveitarfélaginu. Verkið er á góðri áætlun og stefnt er að því að ljúka skráningu sumarið 2003.

Svæðið sem var skráð sumarið 2002 nær frá Skáldalæk, austur fyrir Hámundarstaðaháls og suður með Árskógsströnd að Þorvaldsdal.

Efnisskipan í þessari skýrslu er hin sama og í öðrum skýrslum um aðalskráningu fornleifa.¹ Á eftir inngangi er yfirlit um þróun byggðar á skráningarsvæðinu (2. kafli). Í 3. kafla er svo birt skrá yfir þær fornleifar sem kannaðar voru sumarið 2002. Minjastaðir eru flokkaðir eftir jörðum og byggir tölusetning jarðanna á *Jarðatali Johnsens* frá 1847. Á undan minjaskrá hveirrar jarðar er gerð grein fyrir takmörkum hennar og öðrum upplýsingum sem geta varpað ljósi á sögu byggðar og búskapar á staðnum. Einnig er gerð grein fyrir þáttum eins og gróðurfari og túnasléttum sem hafa áhrif á varðveislu minja. Í minjaskrá er síðan fjallað um hvern minjastað sérstaklega, gerð grein fyrir staðsetningu minja og aðstæðum, og birtar lýsingar og teikningar af mannvirkjaleifum þar sem við á. Í skránni eru einnig minjakort sem sýna dreifingu minjastaða. Í 4. kafla er samantekt um helstu minjaflokka og einkenni byggðar á skráningarsvæðinu. Í 5. kafla eru settar fram tillögur um verndun og kynningu einstakra staða og fjallað um nauðsynlegar aðgerðir í þá átt.

Að þessu sinni voru allir minjastaðir merktir inn á lit-loftmyndir frá Búnaðarsambandi Eyjafjarðar. Inn á loftmyndirnar eru skástríkuð tún bæjanna eins og þau voru á túnakorti frá 1917. Nánari útlistun á minjum innan túnamarka frá 1917 er fremst í umfjöllun um hverja jörð. Loftmyndirnar, sem sýna alla aðra minjastaði en þá sem eru í túni, eru hins vegar aftast í skýrslunni.

Hafist var handa við skráninguna í júní árið 2002 og var unnið að henni, með hléum, allt til septemberloka. Orri Vésteinsson fornleifafræðingur sá um heimildavinnu en Elín Ósk Hreiðarsdóttir um vettvangsvinnu, úrvinnslu gagna og korta og skýrsluskrif. Uggi Ævarsson aðstoðaði við vettvangsvinnu. Verkið var unnið undir stjórn Adolfs Friðrikssonar. Guðmundi Helga Gunnarssyni hjá

¹ Sbr. Adolf Friðriksson og Orri Vésteinsson, *Fornleifaskráning í Eyjafirði I*, Fornleifastofnun Íslands og Minjasafnið á Akureyri, Akureyri 1994.

Búnaðarsambandi Eyjafjarðar eru færðar þakkir fyrir lán á loftmyndum og heimildamenn fá sérstakar þakkir fyrir ómetanlega aðstoð og hjálpssemi í hvívetna.

2. Byggðasaga

Landnámabók segir frá landnámi Helga magra Eyvindarsonar og Hámundar heljarskinns tengdasonar hans í Eyjafirði. Fyrsta vetur þeirra segir Landnámabók að þeir hafi verið á Hámundarstöðum en að Helgi hafi síðan fært sig um set inn eftir firði en látið Hámundi eftir upphaflegan landnámsreit (ÍF I, 250-252). Samkvæmt þessu voru Hámundarstaðir fyrsta byggða ból Eyjafjarðar og Árskógsströndin því snemma komin í byggð. Að sögn Landnámabókar nam Þorsteinn svarfaður land í Svarfaðardal að ráði Helga magra (ÍF I, 252), en ekki er getið um mörk landnáms hans við Hámund, en að sunnan voru mörk við Galm sem nam Galmaströnd um Þorvaldsdalsá (ÍF I, 256).

Hámundarstaðaháls, sem nú er á merkjum milli Háls og Hámundarstaða, er brattur ofarlega en neðar taka við aflíðandi melar og hólar alla leið að þverhníptum björgum við sjó. Erfitt er að ímynda sér að hann hafi nokkru sinni þótt vænlegt landnámssvæði en bæði austan hans og suðvestar tekur við nokkurt undirlendi. Að sumu leyti má segja að svæðið vestan hálsins sé enn álitalegra en Hámundarstaðaland, þar er gott undirlendi, ágæt lending og afdalur gengur þar upp af með möguleikum á góðri selstöðu. Nyrst í Svarfaðardal austanverðum er nokkurt undirlendi og engjar og er dalurinn þar mun víðari en þar sem innar dregur. Eðlilegt væri því að ætla að landnámsmenn hafi fyrst valið sér bústaði á þessum slóðum.

Undirlendi suðvestan Hámundarstaðaháls, í Hámundarstaðalandi er takmarkað yst en eykst þegar innar dregur. Við minni Þorvaldsdals er undirlendi allmikið á eyfirskan mælikvarða eða allt að 3-4 km á breidd. Mikil sjósókn hefur lengi verið á þessum slóðum og góðar lendingar víða, t.d. í Reitsvík sem nú er í Hellulandi en í upphafi í því landi sem Hámundi heljarskinni var eignað. Hugsanlegt er einnig að skógur hafi ekki verið eins þéttur á þessu svæði eins og austan hálsins og það hafi ráðið mestu um val fyrsta landnámsmannsins.

Hauksbók Landnámu greinir frá landnámi Hámundar, en hún er yngri gerð en Sturlubók og talin þiggja efni um landnám í Eyjafirði úr glataðri Íslendingasögu, Kræklinga sögu. Samkvæmt henni eignaðist Hámundur alla Galmaströnd “ok” svæðið á milli Svarfaðardals og Hörgárdals en hann gaf Erni frænda sínum land utan við Reistará en seldi Þorvaldi jarðir milli Reistarár og Hörgár. Því er svo bætt við að Þorvaldsdalur sé kenndur við Þorvald þennan og þar hafi hann búið þó dalurinn sé alls ekki í landnámi hans (ÍF I, 255). Samkvæmt Sturlubók miðlaði Hámundur löndum

við Örn frænda sinn sem bjó í Arnarnesi (ÍF I, 254), sem þó er í miðju landnámi Galms samkvæmt næsta kafla sem er í báðum gerðunum (ÍF I, 256). Í þeim kafla er Þorvaldur sagður sonur Galms og þar er hann sagður hafa búið í Þorvaldsdal áður en hann þáði lönd milli Reistarár og Hörgár að gjöf frá Hámundi. Ekki minnkar ruglingurinn þegar landnámsfrásagnir Svarfdælasögu eru skoðaðar. Það flækir að vísu málið að sá kafla sem lýsir landnámi Þorsteins svarfaðar í dalnum er glataður, en af varðveittum hlutum sögunnar sést að áður en hann kom út hefur Ljótólfur numið land í dalnum og skipta þeir honum á milli sín þannig að Þorsteinn nam land vestan Svarfaðardalsár og bjó á Grund en Ljótólfi tilheyrði eystri hlutinn og bjó hann á Hofi (ÍF IX, 150-52, 156). Ljótólfs er getið á nokkrum stöðum í Landnámabók (ÍF I, 243, 244, 289 og í Valla-Ljóts sögu ÍF IX, 239) en ekki er þar sagt frá landnámi hans. Ljóst er að ýmsar sagnir hafa verið í gangi um landnám á þessu svæði og ekki allar í góðu samræmi hver við aðra. Greina má tilhneygingu til að gera hlut Helga magra og Hámundar meiri þó þeir hafi hvorugur ílenst á svæðinu (Hámundur á síðar að hafa flutt byggð sína inni í Eyjafjörð í sveit Helga og búið á Espihóli – ÍF I, 255) og virðist það standa í sambandi við samþjöppun valds á 13. öld, á þeim tíma sem Landnámabókargerðirnar eru ritaðar.

Það sem má ráða af þessum heimildum er að á 12. og 13. öld hafi menn talið að elstu byggðirnar á svæðinu hafi verið annarsvegar Hof-Vellir í utanverðum Svarfðardal austanmegin og hinsvegar Hámundarstaðir austan við Hámundarstaðaháls. Þorvaldsdalsá er nefnd sem landnámsmörk þó hún hafi hvorki skipt hreppum né sóknum á seinni öldum en enginn bær á Árskógsströnd sunnan við hana er nefndur sem mögulegt landnámsbýli. Hámundarstaðaháls gæti virst eðlileg mörk á landnámi Hámundar við Svarfdæli – þar hafa sóknarmörk milli Valla og Stærra-Árskógskirkna legið um aldir og þar voru mörkin dregin þegar Árskóggströnd var skipt úr Svarfaðardalshreppi 1823 – en hugsanlegt er að mörkin gætu hafa legið vestar því að allt fram á 19. öld höfðu Hámundarstaðir not af Hálsdal og gæti það verið vísbending um að mörkin hafi verið við Hálsá eða jafvel milli Hamars og Skáldalækjar.

Á nokkra af þeim bæjum sem skráðir voru sumarið 2002 er minnst í Íslendingasögum og verður það að teljast vísbending um að þeir hafi snemma byggst upp. Í Valla-Ljóts sögu er minnst lauslega á bæinn Hellu en samkvæmt henni bjó þar Hellu-Narfí Ásbrandsson (ÍF IX, 252). Í Svarfdælu er Þórarinn nokkur sagður búa á Hellu en ekki er getið föðurnafns hans, né heldur er hans getið annars staðar í

sögunum. Í sögunni segir frá því að Hrani á Birnustöðum hafi níðst á Þórarni þar sem hann beitti upp á engjar hans og akra. Endaði með því að Þórarinn og Klaufi vógu Hrana á akri Þórarins (ÍF IX, 158-159).

Í Valla-Ljóts sögu er lýst bardaga milli flokka manna sem hvorir tveggju voru að koma austan úr Svarfaðardal: “Síðan sóttu þeir fast eptir þeim, ok fundusk á hrísum upp frá Dalsbæ milli bæjanna ok Hellu, er Narfi bjó.” (ÍF IX, 252). Í útgáfunni er “Dalsbæ” breytt í “Hálsbæ” þar sem enginn Dalur eða Dalsbær sé þekktur á svæðinu. Þess er einnig getið til að “baejanna” gæti verið afbökun á “bæjarins”. Ekkir er gott að segja hvar miðað við Hellu bardaginn fór fram eða hvar Dalsbær gæti hafa verið. Kristian Kálund sett fram þá tilgátu að miklar bæjarrústir, sem eru enn greinilegar nokkru utan við Stóru-Hámundarstaði, væri umræddur Dalsbær (Kálund III, 76-77). Ekki getur Kálund þess hvaða dal þessar rústir væru þá kenndar við en enginn dalur er upp af rústunum. Ef gert er ráð fyrir að Dalsbær sé nafn á bæ við/í dalsmynni þá væri sjálfsagt líklegasti staðurinn nálægt Hálsi sem stendur neðan við Hálsdal. Hins vegar má velta fyrir sér hvers vegna ekki er miðað við Hámundarstaði þar sem bærinn er næsti bær við Hellu og sjálfur landnámsbær svæðisins.

Á aðra bæi á svæðinu er ekki minnst í Íslendinga sögum og gefa þær því ekki góða vísbendingu um þróun landnáms á svæðinu en segja lítið annað en að Hella og hinn svokallaði Dalsbær hafi snemma verið komnir í byggð.

Í Biskupasögum er minnst á allnokkra bæi á þessum slóðum. Árskógur kemur fyrir í bæði Guðmundar sögu Arasonar (Biskupasögur (1858), 552) og í Laurentínusar sögu (Biskupasögur (1858), 553). Í Sturlungu er í Guðmundar sögu dýra sagt frá því þegar Helga Halldórssyni, presti á Árskógi innri, var ráðinn bani 1191. Af þessu má sjá Árskógi er skipt í tvo bæi og er líklegt að svo hafi verið mjög snemma ef ekki frá upphafi. Í sömu sögu segir frá því að á Brattavöllum hafi Þorgerður Þorgeirsdóttir búið sama ár (Sturlunga I, 172). Í Guðmundar sögu Arasonar kemur fram að einn af lærisveinum hans var frá Brattavöllum.

Í Guðmundar sögu dýra segir frá hreppstefnu sem haldin var á Hálsi 14. september 1200. Hún endaði með vígi Snorra Þórðarsonar. Snorri þessi var fylgdarmaður Þorsteins Þraslaugarsonar sem átti frændkonu Brands biskups. Orsakir þessa voru deilur um yfirráð á Völlum. Þar bjó Eyjólfur nokkur sem „hafði svá tekit staðinn handsölum, at í erfð skyldi hverfa“ (Sturlunga saga I, 211). Þegar Eyjólfur dó byggði Brandur biskup Þorsteini Velli en synir Eyjólfss þeir Brandur og Klængur sem

þjuggu á Sökku kölluðu til staðarins. Upp úr þessu urðu deilur og vígaferli, m.a. á Hálsi sem áður er um getið (Sturlunga saga I).

Í Guðmundar sögu dýra er getið um Hamar eða Reykhamar eins og hann er nefndur þar. Þar földu Ingimundur nokkur og heitkona hans Ásgerður sig þegar Ingimundur hafði vegið Helga Halldórsson (1191). Samkvæmt sögunni bjó þar þá Eyjólfur sopi. Ingimundur var veginn á bænum þegar hann reyndi útgöngu úr úthýsi einu á jörðinni. Samkvæmt sögunni var hann grafinn í skafl í nágrenni (Sturlunga saga I, 173).

Þegar teknar eru saman upplýsingar sem fá má úr fornum sögum um bæi á skráningarsvæðinu má sjá að allir stærri bæirnir á svæðinu koma fyrir (Árskógsbær, Brattavellir, Hella, Hámundarstaðir, Háls og Hamar). Staðfesta þessar heimildir að allir þessir bæir hafi verið komnir í byggð á 12. og 13. öld. Í raun er engin ástæða til að efast um að allir bæirnir séu forn býli sem reist hafi verið þegar á 10. öld.

Hámundarstaðir er talinn landnámsbærinn enda langdýrasta jörðin á svæðinu ásamt Hálsi (60 hdr báðar). Hella, Krossar og Minni-Árskógur eru þó allt stórar jarðir einnig (30-40 hdr) og má leiða getum að því að allt svæðið frá Hálsá og suður að Þorvaldsá hafi byggst snemma og skipst í nokkrar góðar jarðir sem hver um sig höfðu gott jarðnæði og aðgang að ýmsum hlunnindum. Hafi Hámundarstaðir verið hin upphalfega miðstöð er hinsvegar ljóst að bærinn hefur glatað þeirri stöðu mjög snemma því að bæirnir við mynni Þorvaldsdals koma snemma fram sem miðstöð svæðisins – og ströndin tekur af þeim nafn, Árskógsströnd. Kjarninn í Árskógi hefur verið orðin valdamiðja í kringum og eftir kristnitöku þar sem kirkja og bænhús eru byggð á sitt hvorum Árskógsbæjunum og einnig Brattavöllum. Það má til sanns vegar færa að þær jarðir þar sem kirkjur risu og stórbændur þjuggu á 12. og 13. öld séu einmitt líklegastar til að hafa verið fyrst byggðar. Líklegt er að Árskógsmenn hafi þá þegar haft nokkur undirtök á Þorvaldsdal og þau, ásamt þeim þéttbýla kjarna sem snemma byggðist í námunda við Árskógsbæina, hafi veitt þeim nokkur undirtök á svæðinu. Greinilegt er að kjarni hinnar elstu byggðar og pólitísk miðstöð svæðisins er við mynni Þorvaldsdals þar sem Árskógsbæirnir standa enda eru landgæði þar mikil, undirlendi gott og byggð því fljótlega mjög þétt. Hugsanlegt er að þau landgæði hafi ekki verið jafnauðnýtt þegar menn komu fyrst að landi, ekki síst ef skógurinn sem bæirnir eru kenndi við hefur verið mjög þéttur. Það gæti því verið að hin alfyrsta byggð austan við Hámundarstaðaháls hafi verið í kringum mýrlendið upp af Reitsvík, á Hámundarstöðum, Krossum og Hellu, en að síðar eftir að búið var að ryðja skógana

í kringum Þorvaldsdalsá hafi valdamiðjan færst þangað þó að nyrðri bæirnir héldu áfram að vera bú í betra meðallagi.

Austan við Hámundarstaðaháls er Háls sjálfur, 60 hundraða jörð með hálfkirkju, en hinar jarðirnar þrjár eru hinsvegar minni (16-20 hundraða) og má vera að réttara sé að líta á þær sem skipulagðar byggð, annaðhvort frá landnámskjarna á Árskógsströnd eða Völlum. Háls gæti verið dæmi um sjálfstætt smá-landnám, fólks sem kom út eftir að besta landið hafði verið numið en meðan enn var svigrúm til að taka sér land inn á milli landnáma þeirra sem fyst komu út.

Annar möguleiki er að hið mikla rústasvæði austan undir Hámundarstaðahálsi, bæjar sem kallaður er Hálskot eða Stóri-Háls, sé leifar af gömlu býli. Þá hefur Hámundarstaðajörðin verið þeim mun minni, af til vill allt að helmingi minni, og þá enn ólíklegri til að vera elsta býlið á svæðinu. Hafi Hálskot upphaflega heitið Háls þá bendir það til sambands við býlið vestan við hálsinn með sama nafni. Slík samnefni eru ekki óalgeng – Árskógsbæirnir eru nærtækt dæmi um tvær stórar jarðir hlið við hlið með sama nafn – og þau virðast oftast benda til mjög fornrar byggðar og frumlægrar á sínu svæði.

Kuml eru sjálfstæður vitnisburður um að byggð hafi verið komin á fyrir 1000. Kuml hafa fundist víða á Hámundarstaðahálsi, Hámundarstaðamegin við merkin. Þar eru vísbendingar um nokkur kuml og er líklegt að þar leynist kumlategur þó flest kumlin hafi lítið verið rannsökuð. Auk kumla á Hámundarstaðahálsi fannst kuml í Álfhóli í Hrísalandi, nálægt merkjum Hrísa og Hamars. Algengt var að setja kuml niður nálægt merkjum og gæti þessi fundur bent til þess að merki Hamars og Hrísa væru forn og báðir bæir byggst upp snemma. Fleiri vísbendingar eru um hugsanlega kumlfundi á svæðinu en flestir eru á svipuðum slóðum og áðurgreind kuml. Ekki er þó ólíklegt að kuml hafi verið norðan við Þorvaldsá, í landi Litla-Árskógar, nálæga til móts við þekkt kuml í landi Stærri-Árskógar. Hrossbein fundust á þessum stað en hann hefur aldrei verið rannsakaður og því ekki unnt að skera úr um hvort þar hafi verið kuml. Kumlin styrkja þá kenningu að nokkuð þétt byggð hafi snemma verið hafin á skráningarsvæðinu.

Staðsetning kirkna og bænhúsa getur gefið vísbendingu um skipan byggðar til forna. Á skráningarsvæðinu eru heimildir fyrir útkirkjum og bænhúsum á fimm jörðum. Útkirkjur voru á Hellu og Hálsi en bænhús á Brattavöllum, Hámundarstöðum og í Litla-Árskógi. Kirkju er getið snemma í Árskógi og hefur hún þá líklega staðið í Stærri-Árskógi. Öll bænhúsin og útkirkjurnar á skráningarsvæðinu voru fallin og úr

notkun 1487 nema bænhúsið á Brattavöllum sem þá stóð enn uppi. Utan þessa er lítið vitað um upphaf þessara húsa og endalok. Af uppgreiftri sem gerður var á Hellu í kjölfar beinafunda þar má sjá að þar hefur verið þétt grafið og líklega í margar aldir.

Stærri-Árskógur er kirkjustaður og áttu allir bæirnir suðvestan Hámundarstaðaháls sókn til bæjarins auk þeirra bæja sem voru í byggð á Þorvaldsdal. Bæirnir austan Hámundarstaðaháls áttu hins vegar allir sókn til Valla sem var þungamiðjan í austanverðum Svarfaðardal.

Byggð á því svæði sem skráð var 2002 hefur haldist stöðug í gegnum aldirnar ef frá er talin byggðin í grennd við Hámundarstaðaháls þar sem byggðarþróun hefur meira verið breytingum undiropin og það farið eftir árferði hversu margar jarðir voru í byggð. Ef lítið er yfir skráningarsvæðið (byrjað innst við Brattavelli og fíkrað sig út að Hámundarstaðarhálsi og síðan vestur að mynni Svarfaðardals að austan) má sjá að frá flestum jarðanna hafa byggst smærri býli á einhverju stigi málsins.

Árskógsjarðirnar voru samtals metnar á 70 hdr. Stærri-Árskógur var reyndar staður en jarðirnar virðast svipaðar að dýrleika þar sem Litli-Árskógur var metinn á 30 hdr. en munnmæli skráð um 1700 hermdu að Stærri-Árskógur hefði upphaflega verið 40 hdr. Ekki er ólíklegt að Brattavellir (24 hdr.) hafi byggst upp snemma úr landi Árskógar og jafnvel hugsanlegt að bæirnir þrír (Litli-Árskógur, Stærri-Árskógur og Brattavellir) hafi byggst upp á sama tíma af bandalagi manna eða stórfjölskyldu. Hella var metin á 30 hdr. en hugsanlegt er að jörðin hafi í upphafi náð allt til fjalls yfir það landrými sem síðar var skipt út úr Hellulandi sem sjálfstæð jörð, Krossar. Hafi það verið raunin gæti jörðin samtals hafa verið um 60 hdr. Ekki er vitað hvenær Litlu-Hámundarstaðir byggjast út úr Hámundarstaðalandi en bæjarins er fyrst getið á 16. öld og talin byggð upp af fjárhússtæði frá Hámundarstöðum. Ef frá eru talin Hálskotin, vestan undir Hámundarstaðahálsi, eru einungis önnur tvö býli á norðurhluta Árskógsstrandar sem geta verið eldri en frá síðari hluta 19. aldar. Þetta er Kot í landi Brattavalla og Hellukot í landi Hellu. Ekkert er þó vitað um aldur þessara býla og þeirra hvergi getið í ritheimildum fyrr en á 20. öld. Á umræddu svæði er hins vegar nokkuð af býlum og búðum frá því síðla á 19. öld og upphafi þeirrar 20. Eitt slíkt býli er í landi Brattavalla en samtals 13 býli og búðir í landi Litla-Árskógar sem öll eru við sjávarsíðuna. Á Hellu eru þekkt 3 býli sem byggðust upp síðla á 19. öld eða í byrjun þeirra 20. Við Hámundarstaðaháls verður kotbýlabyggðin þéttari. Þar ber fyrst að nefna Hálskot sem gjarnan er nefnt Efra- og Neðra-Hálskot en hefur gengið undir

ýmsum nöfnum. Þar er reyndar samfelldar tóftaleifar og ekki augljóst að þar hafi tveir bæir verið. Þar sést hluti af vallargarði og um 25 tóftir og er allt umfang þeirra þesslegt að þar hafi verið myndarbær. Kálund fór þarna um og datt honum helst í hug að þarna væri komin Dalsbær sem um getur í Valla-Ljótssögu en getur hafa einnig verið leiddar að því að leifarnar séu af upphaflegu bæjarstaði Hámundarstaða. Árni og Páll geta um tóftirnar í jarðabók sinni, nefna þær Stóra-Háls og segja að þar hafi ekki verið búið frá fornri tíð.

Austan við Hámundarstaðaháls, hefur Háls án efa byggst fyrst upp enda er það stærsta jörðin og lang hæst metin (60 hdr.). Fljótlega hafa þó Hamar og e.t.v. Hrísar byggst upp en báðar jarðir eru meðaljarðir á eyfirskan mælikvarða eða 20 hdr. Af landamerkjum að dæma gæti Skáldalækur hafa byggst úr landi Hamars, líklega nokkuð snemma. Skáldalækur var metinn á 16 hdr. og því gæti Hamar hafa verið hátt í 40 hdr. Ekki er vitað hvenær Skáldalækur byggist en bærinn var a.m.k. kominn í byggð á 15. öld.

Nokkuð mörg smærri býli eru þekkt á svæðinu frá Hamri að Hámundarstöðum. Í landi Háls eru þekkt þrjú býli og sáust merki þeirra allra. Þetta eru Lykkja, Þrælagerði og Fjallgerði. Lykkja var hjáleiga frá Hálsi um aldamótin 1900 en ekki er vitað um aldur Þrælagerðis. Borkjarni sem tekinn var í rúst á Fjallgerði þykir benda til að það býli geti verið eldra en 1500 en ekki er sú aldursgreining ótvíræð.

Á merkjum Hrísa og Hamars fundust við vettvangsgöngu leifar sporöskjulaga garðs og nokkurra tófta og garðlaga innan hans. Virðast þar vera býlisleifar þó þær séu áður óþekktar og hvergi getið í ritheimildum. Hamarskot byggðist úr landi Hamars einhvern tíma á 19. öld og þar var reyndar stundum tvíbýli. Í Hamarslandi var einnig þekkt Höllukot skammt frá bænum en engar heimildir eru um hvenær það var í byggð.

Greinilegt er að stærstur hluti þess svæðis sem var skráður 2002 var í bændaeign allt fram á 15. öld. Þá verða mikil umskipti. Möðruvallaklaustur eignast Háls, Hámundarstaði og Hrísa síðla á 15. öld og Litlu-Hámundarstaði 1525. Hólastóll eignast Brattavelli síðla á 15. öld og Hellu og Litla-Árskóg rétt fyrir síðaskipti. Auk þessa keypti Ari sonur Jóns Arasonar biskups Hamar og hluta Skáldalækjar skömmu fyrir síðaskipti. Skáldalækur hafði komist í eigu Skriðuklausturs síðla á 15. öld en var að helmingi í eigu Hólastóls snemma á 16. öld. Um síðaskipti voru því allar jarðir á svæðinu, að undanskildum Krossum, í eigu kirkju og klaustra. Ástæður þessa miklu

umskipta geta hafa verið nokkrar. Þyngst hafa þó plágur 15. aldar vegið en mannfallið í þeim leiddi til þess að framboð á jörðum var mikið en fáir voru í nægum eignum til að kaupa jarðir. Á þessum tíma sölsaði því kirkjan undir sig mikið af jörðum. Jón Arason og sonur hans Ari Jónsson hafa greinilega látið til sín taka í jarðabraski á þessum slóðum og fer vænn hluti jarðanna á þessum slóðum um þeirra hendur í kringum 1500. Af þeim kaupbréfum sem til eru frá þessu tímabili má greinilega sjá að samkeppni um jarðir á þessu svæði hefur verið milli Möðruvallaklausturs og Hólastóls. Þetta má einnig sjá af málaferlum milli Möðruvallaklausturs og Árskógskirkju en árið 1462 dæmir dómur 12 presta Hrafnagilssel á Þorvaldsdal löglega eign Möðruvallaklausturs en prior í Möðruvallaklaustri hafði kært prest í Árskógi fyrir að nota selið líkt og það væri eign Árskógskirkju (DI V, 364-65). Greinileg er því valdatogstreyta milli þessara aðila um yfirráð á svæðinu.

Þegar teknar eru saman þær vísbendingar sem landslag, gróðurfar, ritaðar heimildir og fornleifar veita um landnám og byggðarþróun á skráningarsvæðinu fæst allskýr mynd.

Elsta byggð svæðisins er austan undir Hámundarstaðahálsi. Fljótlega hefur hins vegar valdamiðja svæðisins færst yfir á Árskógsbyggðarkjarnan þar sem þungamiðja strandarinnar varð þó svo að á utanverðri Árskógströnd hafi byggst nokkrir stórir bæir, ágætir að landgæðum. Ekki er ljóst hvers vegna vægi Árskógskjarnans varð eins mikið og raun ber vitni. Hugsanlegt er að þar ráði mestu pólitík þó líklega spili landgæði einnig inni. Ætla má að undirlendi svæðisins hafi nýst sérstaklega vel eftir að allir skógar hafa verið hreinsaðir, nokkru eftir landnám. Eftir kristnitöku bendir þéttriðið net kirkna og bænhúsa á þessu svæði til að flestir bæirnir hafi verið sjálfstæðir, að undanskildum vestustu bæjunum sem gætu verið skipulögð byggð fyrir leiguliða. Ítök kirkjunnar í Árskógi má einnig sjá af því að allur austanverður Þorvaldsdalur er byggður undir áhrifum hennar.²

Í heild má segja að byggð á skráningarsvæðinu hafi haldist nokkuð stöðug fram til seinni hluta 19. aldar þegar þéttbýlismyndun hófst á Árskógssandi og nokkur minni býli byggðust upp. Á mörgum bæjanna eru þekkt 1-2 býli neðan við aðalbæinn sem virðast hafa stundað sjósókn að nokkru leyti. Byggð þar hefur oftast varað skammt og öll ummerki stundum alveg horfin. Undantekning frá þessu eru eyðibýli í og við Hámundarstaðaháls þar sem enn sjást talsverðar leifar nokkurra býla. Svo

² Um þetta verður hins vegar fjallað nánar í Byggðasögukafla í skýrslu ársins 2004

virðist sem byggð hafi á einhverjum tímamarki verið mjög þétt á þeim slóðum. Litlar heimildir eru þekktar um flest þessara býla og því óþekkt hvenær þau byggðust upp og fóru í eyði. Umrætt svæði einkennist einnig af miklum garðlögum og væru þau, ásamt býlirústunum, sem flestar eru að miklu leyti óskemmdar, verðugt verkefni frekari fornleifarannsóknna. Slíkar rannsóknir myndu án efa leiða í ljós frekari sannindi um þróun byggðar á þessum slóðum.